

Compensatory Lengthening in Sanandaji Dialect: A Diachronic Approach

Ali Shahidi¹ and Samad Kalani²

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Ancient Iranian Languages, Department of Ancient Culture and Languages, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: alishahidi@ut.ac.ir
2. Ph.D. Student of Ancient Iranian Languages, Department of Ancient Culture and Languages, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: samad.kalani@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history

Received: 18 Aug 2024

Received in revised form: 01 Nov 2024

Accepted: 10 Nov 2024

Published online: 22 Dec 2025

Keywords:

compensatory lengthening,
Kurdish language,
Sanandaji dialect,
historical linguistics,
phonology

ABSTRACT

The main goal of this study is to understand the mechanism of compensatory lengthening in words' historical evolution in Sanandaji dialect. This research, conducted within the framework of Iranian languages' phonological evolution, focuses on vowel lengthening due to deletion of consonant. Through understanding this phonological process, it would be possible not only to determine whether words are native or borrowed but also to identify trace and timing of borrowing, alongside with reconstructing their previous forms and evolution. To achieve this purpose, words with known previous forms have been examined in order to realize the compensatory lengthening process. These words include Arabic loanwords and shared words with Persian language, which may be loanwords or words with a common root. As preliminary results, lengthened vowels and their corresponding short forms are identified, along with the six consonants whose deletion would at first sight led to the lengthening of the adjacent vowel. Finally, it has been shown that it is only the deletion of 'h' that led to the compensatory lengthening, while other consonants were changed to 'h' before deletion.

Cite this article: Shahidi, A., & Kalani, S. (2025). Compensatory lengthening in Sanandaji dialect: A diachronic approach. *Research in Western Iranian Languages and Dialects*, 13(4), 19–38. <http://doi.org/10.22126/jlw.2024.10991.1786> (in Persian).

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/jlw.2024.10991.1786>

Publisher: Razi University

Introduction

Understanding the characteristics of the compensatory lengthening process in the dialect of Sanandaj can provide insight into the historical evolution of words in this dialect and provide a basis for reconstructing their earlier forms. This study aims to examine the compensatory lengthening of vowels caused by the deletion of a following consonant within the same syllable in the Sanandaji dialect. The findings are used to determine the track and time of borrowing for loanwords and also to reconstruct the evolution of original lexical items.

The Sanandaji dialect is a variety of Kurdish language spoken by people living in the city of Sanandaj for their daily conversations. This dialect is classified within the central group of Kurdish dialects. The "Kurdish languages" are among the northwest group of New Iranian languages (Abolghassemi, 2018, p. 212), and Sanandaji, as one of the Kurdish dialects, belongs to this group of Iranian languages. As a result, with a chronological approach, it is assumed that both Sanandaji and Farsi are derived from Proto-Iranian and became distinct varieties in the periods that followed (Middle, New, and Modern periods). However, it is expected that Sanandaji has many similarities with the Persian language, either because of their common origin or due to linguistic borrowings.

Theoretical Framework

"In phonology, compensatory lengthening is an effect in which the deletion of a segment is accompanied by an increase in the length of another, usually adjacent to it, thus preserving syllable weight" (Crystal, 2008, p. 91). The deleted segment can be a consonant, vowel, or semi-vowel, and the effect of this deletion, if any, can be either the lengthening of a vowel or the intensification of a consonant or semi-vowel. The term compensatory lengthening has sometimes been used only for the lengthening of a vowel due to a consonant deletion (see Kager, 1999, p. 380). This process has been described and formalized through various linguistic theories. "The mora conservation hypothesis is perhaps the most influential and widespread contemporary treatment of compensatory lengthening" (Kavitskaya, 2002, p. 5). This theory, whose final form was completed by Hayes (1989), considers the preservation of syllable weight as the cause of compensatory lengthening and explains it using the Moraic model. Many researchers have also used Optimality Theory (together with moraic theory or independently of it) to explain this process.

In the study of compensatory lengthening from a diachronic perspective, the historical evolution of words is studied and their earlier forms are reconstructed. This research investigates the process of compensatory lengthening in the evolution of Sanandaji words within the framework of the phonological evolution of Iranian languages, which is based on philological theories.

Examining compensatory lengthening in the Sanandaji variant of the Kurdish language is the aim of the present paper. The focus here is on the lengthening of vowels due to the deletion of consonants. Lengthened vowels were discussed first, followed by the study of deleted consonants one by one. Six consonants have been recognized whose deletion, at first glance, has led to compensatory lengthening of vowels in the Sanandaji dialect. In all discussions, in addition to the main form of loanwords in the source language and the written form of the equivalent words in Persian, the intermediate forms of words and the forms of Persian words in the predecessors of the Persian language (Dari Persian, Middle Persian, Old Persian, and Proto-Iranian) are also studied when necessary. The possibility of discontinuous compensatory lengthening has also been investigated.

Finally, in addition to tracing the paths of loanwords and reconstructing historical word forms, the findings indicate that five of the six identified consonants were transformed into 'h' before deletion.

Results and Conclusion

A summary of the results is presented below:

Lengthened vowels resulting from the compensatory lengthening process have retained the quality of the original short vowels. Considering that there are short and long vowels of the same quality in the Sanandaji dialect as distinct phonemes, and by comparing them with Persian and Arabic vowels, the probability and trajectory of borrowing were determined for each word. For original words, the evolutionary path and its relation to the evolution of equivalent Persian words were also determined.

Compensatory lengthening has occurred in a syllable where another consonant followed the deleted consonant, either in the same or the next syllable. The only exception is 'řā,' where the lengthened vowel is placed at the end of the word.

The discontinuous compensatory lengthening that has occurred in modern spoken Persian in some monosyllabic words, especially Arabic loanwords, has not occurred in Sanandaji.

The consonants whose deletion seems to have led to compensatory lengthening are ħ, ʕ, h, ʔ, x, and š. In words where ʔ, h, x, and š existed in their previous forms and were deleted in their present forms due to the compensatory lengthening process, they were converted to 'h' before deletion. In other words, these consonants were first transformed into 'h,' and in the next stage of evolution, the deletion of 'h' caused compensatory lengthening. For the pharyngeal consonant 'ʕ,' we cannot be sure of such a transformation occurring in a single step. This consonant may have changed first to the pharyngeal 'h' and then to the glottal 'h,' after which the deletion of 'h' caused compensatory lengthening.

According to the findings of this research, it is necessary to consider the historical background and evolution of words to investigate the compensatory lengthening process. The study shows that after borrowing and before the application of compensatory lengthening, words may have undergone other transformations. Additionally, original words may be the result of compensatory lengthening applied to an older form of the word than its counterpart in modern Persian. One of the most important findings is the conversion of the consonants ʔ, ħ, ʕ, x, and š into 'h' before deletion. In fact, in the final stage of evolution, the deletion of 'h' alone caused the compensatory lengthening of the vow

Ethical Considerations

Not applicable

Funding

Not applicable

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

کشش جبرانی در گویش سندنجدی از دیدگاه تاریخی

علی شهیدی^۱ | صمد کلانی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان‌های باستان و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: alishahidi@ut.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری زبان‌های باستانی ایران، گروه زبان‌های باستان و ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: samad.kalani@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

در این پژوهش، هدف، درک سازوکار کشش جبرانی در سیر تحول تاریخی واژه‌ها در گویش سندنجدی بوده است. در پژوهش حاضر، در چارچوب قواعد تحولات واجی زبان‌های ایرانی، کشش جبرانی واکه بر اثر حذف همخوان بررسی شده است. با درک این فرایند واجی، افزون بر تشخیص اصالت یا وام‌واژه‌بودن واژه‌ها، مسیر و زمان وام‌گیری آن‌ها مشخص می‌شود و صورت‌های کهن‌تر و روند تحول دیگر واژه‌ها بازسازی می‌شوند. برای دستیابی به این هدف، تلاش شده است با بررسی واژه‌هایی که صورت آن‌ها پیش از وقوع کشش جبرانی مشخص است، چگونگی این فرایند و قواعد حاکم بر آن استخراج شود. این واژه‌ها، از وام‌واژه‌های عربی و واژه‌های مشترک با زبان فارسی تشکیل شده‌اند؛ گروه دوم ممکن است حاصل وام‌گیری یا واژه‌هایی با خاستگاه مشترک باشند. در کنار شناسایی واکه‌های کشیده‌شده و شکل کوتاه آن‌ها، شش همخوان شناسایی شده است که در نگاه نخست به نظر می‌رسد حذف آن‌ها به کشش واکه مجاور انجامیده باشد. درنهایت، نشان داده شده است که در میان این همخوان‌ها تنها حذف h به کشش جبرانی واکه منجر شده است و دیگر همخوان‌ها، پیش از حذف، به h تبدیل شده‌اند.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۵/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۸/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱

کلیدواژه‌ها:

کشش جبرانی،

زبان کردی،

گویش سندنجدی،

زبان‌شناسی تاریخی،

واج‌شناسی

استناد: شهیدی، علی؛ کلانی، صمد (۱۴۰۴). کشش جبرانی در گویش سندنجدی از دیدگاه تاریخی. *مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران*، ۱۳ (۴)، ۳۸-۱۹.
<http://doi.org/10.22126/jlw.2024.10991.1786>

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22126/jlw.2024.10991.1786>

۱- مقدمه

«در واج‌شناسی^۱، کشش جبرانی فرایندی است که در آن حذف یک بخش با افزایش طول بخش دیگر، معمولاً در مجاورت آن، همراه است» (کریستال^۲، ۲۰۰۸: ۹۱). بخشی که در این فرایند حذف می‌شود، می‌تواند همخوان، واکه یا نیم‌واکه باشد و جبران این حذف می‌تواند به صورت افزایش طول واکه، مشدّدشدن همخوان یا نیم‌واکه دیگر یا حتی بدون اثر قابل مشاهده بر دیگر اجزا صورت گیرد. برخی پژوهشگران اصطلاح کشش جبرانی را تنها برای افزایش کشش واکه به جبران حذف همخوان به کار برده‌اند (کیگر^۳، ۱۹۹۹: ۳۸۰). توضیح و تبیین این فرایند در چارچوب نظریه‌های مختلفی ارائه شده است. نظریهٔ مورا^۴ به احتمال پذیرفته‌شده‌ترین دیدگاه در میان زبان‌شناسان معاصر برای تبیین کشش جبرانی است (کاویتسکایا^۵، ۲۰۰۲: ۵). نسخهٔ نهایی این نظریه را هایز^۶ (۱۹۸۹) کامل کرده است؛ او کشش جبرانی را نتیجهٔ حفظ وزن هجا می‌داند و باتکیه‌بر مدل مورا آن را تبیین می‌کند. بسیاری از پژوهشگران نیز از نظریهٔ بهینگی^۷ (همراه با نظریهٔ مورا یا مستقل از آن) برای تحلیل این فرایند بهره گرفته‌اند. در این میان، به نقش این فرایند در سیر تحول تاریخی واژه‌ها، به‌ویژه در گویش‌های ایرانی، کمتر توجه شده است.

شناخت چگونگی اعمال فرایند کشش جبرانی^۸ در گویش سنندجی می‌تواند به درک بهتر تحول واژه‌ها در این گونهٔ زبانی کمک کند و مبنایی برای بازسازی شکل پیشین واژه‌ها به دست دهد. همچنین این شناخت می‌تواند ارتباط این گونهٔ زبانی با دیگر گونه‌های زبانی همسایه و جایگاه آن در میان زبان‌های ایرانی را روشن‌تر سازد. در این نوشتار، کشش جبرانی واکه بر اثر حذف همخوان پس از آن در همان هجا در گویش سنندجی بررسی می‌شود. همچنین چگونگی این فرایند تحلیل می‌شود تا قواعد حاکم بر آن استخراج شود. با درک این فرایند واجی، افزون بر تشخیص اصالت یا وام‌واژه‌بودن واژه‌ها، مسیر و زمان وام‌گیری آن‌ها مشخص می‌شود و صورت‌های کهن‌تر و روند تحول دیگر واژه‌ها بازسازی می‌شوند.

منظور از گویش سنندجی در این پژوهش آن گونه از زبان کردی است که مردم ساکن در شهر سنندج برای گفت‌وگوهای روزمره خود از آن استفاده می‌کنند. در این پژوهش، محدودهٔ مورد مطالعه برای شهر سنندج از غرب به کوه آیدر، از جنوب به فرودگاه سنندج، از شرق به رود قشلاق و از شمال به بلوار مرزبان محدود شده است. ساکنان مناطق مسکونی خارج از این محدوده گویشوران سنندجی در نظر گرفته نشده‌اند؛ زیرا با وجود شباهت بسیار زبان آن‌ها به گویش مردم سنندج، تفاوت‌های مشخصی در آن مشاهده می‌شود. به بیان دیگر، گویش ساکنان هر بخش ویژگی‌هایی منحصر به فرد، هرچند اندک و کم‌رنگ، دارد که آن را از گویش‌های دیگر و از گویش مردم سنندج متمایز می‌کند. با این حال، در محدودهٔ مورد مطالعه شهر سنندج، اگرچه در گذشته روستاها مستقل بوده‌اند و هریک به احتمال گویش خاص خود را داشته‌اند، اکنون تفاوت‌های زبانی مرتبط با محل سکونت در این محدوده دیگر مشهود نیست. بنابراین، فرض شده است که علی‌رغم وسعت و جمعیت شهر، می‌توان زبان مردم آن را به صورت یک گونهٔ واحد با ویژگی‌های مشخص بررسی کرد. شایان ذکر است که زبان‌های فارسی و آرامی نو^۹، مورد استفاده همه یا برخی از شهروندان، در این پژوهش بررسی نمی‌شوند.

گویش سنندجی در گروه یا شاخهٔ مرکزی گویش‌های کردی جای می‌گیرد. برخی پژوهشگران این شاخهٔ مرکزی را سورانی و برخی دیگر کرمانجی جنوبی می‌نامند و گویش سنندجی را به همراه گونه‌های رایج در شهرهای کامیاران، دیواندره و لایلاخ در یک گروه واحد قرار می‌دهند و آن را «اردلانی» می‌خوانند. (رخزادی، ۱۳۷۹: ۳۳؛ کاوه، ۱۳۸۴: ۴۴) گروهی دیگر، سنندجی یا «سنه‌ای» را در کنار سورانی و مَکری، زیرمجموعهٔ شاخهٔ مرکزی گویش‌های زبان کردی می‌دانند (بلو^{۱۰}، ۱۳۹۳: ۵۴۱؛ حسن‌دوست، ۱۳۸۹: نوزده). به هر حال، «زبان‌های کردی» به زبان‌های ایرانی نو شمال غربی تعلق دارند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۸: ۲۱۲) و سنندجی یکی از گویش‌های کردی است که جزو زبان‌های ایرانی به شمار می‌رود. بنابراین، باتکیه بر رویکرد در زمانی^{۱۱} (تاریخی)، فرض بر این است که سنندجی و

1. phonology
2. D. Crystal
3. R. Kager
4. Moraic theory
5. D. Kavitskaya
6. B. Hayes
7. optimality theory
8. compensatory lengthening

۹. همهٔ مردم از زبان فارسی و کلیمیان شهر از آرامی نو استفاده می‌کنند.

10. J. Blau
11. diachronic

فارسی هر دو از زبان فرضی ایرانی باستان منشأ گرفته‌اند و در دوره‌های پس از ایرانی باستان (میان و نو^{۱۲}) به گونه‌هایی متمایز تبدیل شده‌اند. باین‌حال، باتوجه‌به ریشه مشترک و وام‌گیری‌های حاصل از تعاملات اجتماعی، می‌توان انتظار داشت که گویش سنندجی شباهت‌های فراوانی با زبان فارسی و پیشینه آن داشته باشد.

در بررسی کشش جبرانی از نظر تاریخی، روند تحول واژه‌ها مطالعه و صورت‌های کهن‌تر آن‌ها بازسازی می‌شود. در این پژوهش، فرایند کشش جبرانی در تحول تاریخی واژه‌های سنندجی برپایه قواعد تحولات واجی زبان‌های ایرانی، برگرفته از نظریه‌های متخصصان این حوزه، بررسی می‌شود. اگرچه این چارچوب نظری بر آثار دانشمندان پیش‌گام همچون بارتولومه^{۱۳} (۱۳۸۴)، پوکورنی^{۱۴} (۱۹۵۹) و هوبشمان^{۱۵} (۱۸۹۵) استوار است، در این مطالعه از دیدگاه‌های پژوهشگران جدیدتر مانند آساطوریان و لیفشیتس^{۱۶} (۱۹۹۴) و رضایی‌باغبیدی (۲۰۱۷) نیز بهره گرفته شده است.

۲- پیشینه پژوهش

کشش جبرانی در زبان فارسی معاصر، به‌ویژه حذف همخوان‌های چاکنایی و کشیده‌شدن واکه پیش از آن‌ها، در پژوهش‌های متعددی بررسی شده است. لازار^{۱۷} (۱۹۵۷) و ثمره (۱۳۶۴) به حذف (تخفیف) همخوان‌های چاکنایی h و ʔ و افزایش طول واکه پیش از آن‌ها اشاره کرده‌اند. اگرچه هایز (۱۹۸۹) در پژوهش خود نمونه‌هایی از ساختار هجا در فارسی را مطرح کرده است، در بحث کشش جبرانی در چارچوب نظریه مورا به فارسی نپرداخته است. درزی (۱۹۹۱) و پس از او کانگ^{۱۸} (۱۹۹۶) از نخستین پژوهشگرانی هستند که نظریه مورا در تبیین کشش جبرانی در فارسی را به کار گرفته‌اند و برداشت هایز (۱۹۸۹) از نظریه مورا را بازنگری کرده‌اند. پژوهشگران دیگر نیز این موضوع را بررسی کرده‌اند. درخور توجه‌ترین یافته‌های این پژوهش‌ها را می‌توان در چند گزاره خلاصه کرد: در زبان فارسی، کشش جبرانی واکه که با حذف همخوان چاکنایی همراه است، بر اثر تبدیل آن همخوان به واج‌گونه‌ای نزدیک به واکه رخ می‌دهد (صادقی و بی‌جن‌خان، ۲۰۰۷). در هجاهایی که هسته آن‌ها واکه بلند است، همخوان‌های چاکنایی در خوشه‌های پایانی به کار نمی‌روند؛ این پدیده نتیجه کشش جبرانی است (کردزعفرانلو کامبوزیا و هادیان، ۱۳۸۸). آنچه پیش‌تر کشش جبرانی ناپیوسته در فارسی به شمار می‌رفت، حاصل دو فرایند هم‌زمان قلب^{۱۹} و کشش جبرانی بود (عطایی و علی‌نژاد، ۱۳۹۲). اگرچه در فارسی امروز، کشش واکه و همخوان ممیز معنا نیست، در تبیین تمایزات وزنی هجا و کشش جبرانی نقشی تعیین‌کننده دارد (خداوردی و مدرسی‌قوامی، ۱۳۹۶). بهینگی لایه‌ای^{۲۰} در مقایسه با بهینگی موازی^{۲۱} برای بازنمایی رخداد‌های موجود در کشش جبرانی کارآمدتر است (مهدوی و دیگران، ۱۳۹۹). افزون‌براین، برخی پژوهشگران این فرایند را به شیوه‌ای آزمایشگاهی نیز بررسی کرده‌اند (شادمان، ۲۰۰۵؛ صادقی، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰).

در مطالعه کشش جبرانی در دیگر زبان‌ها و گویش‌های ایرانی، پژوهشگران بیشتر نتایجی را که پیش‌تر برای زبان فارسی به دست آمده بود، در گویش‌های موردنظر خود آزموده‌اند. درمیان این پژوهش‌ها، در پنج مقاله، گویش‌های کردی مانند سورانی (علی‌نژاد و زاهدی، ۱۳۸۸؛ محمدی و بی‌جن‌خان، ۱۴۰۳)، کلهری (بدخشان و زمانی، ۱۳۹۲؛ فتاحی، ۱۳۹۹)، سنقر کلیایی (خنجری و راشد‌محصل، ۱۳۹۷) و کردی ایلامی (ثباتی، ۱۳۹۷) بررسی شده‌اند. در سه مقاله دیگر، گویش‌های ایرانی شمال غربی مانند گیلکی رودسر (کردزعفرانلو کامبوزیا و شعبانی، ۱۳۸۶)، پسیخانی (گل‌دوست، ۱۳۹۵) و لکی دلفانی (حیدری، ۱۳۹۷) بررسی شده‌اند. دو مقاله دیگر نیز به گویش‌های ایرانی یعنی تایبادی (ابراهیمی و اخلاقی‌باقوجری، ۱۳۹۶) و فارسی کرمانشاهی (احمدی و ورمزانی و فتاحی، ۱۳۹۸)

۱۲. دوره اخیر، که از سده نهم میلادی (سوم هجری) آغاز می‌شود، به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش نخست تا انقلاب مشروطه و بخش دوم از آن زمان تاکنون. زبان فارسی دوره اول معمولاً «فارسی دری» یا «فارسی نو» و زبان فارسی دوره دوم «فارسی معاصر» یا «فارسی امروزی» نامیده می‌شود. برای دیگر زبان‌ها و گویش‌های ایرانی نیز اصطلاح «نو» به معنای «معاصر» یا «امروزی» به کار می‌رود.

13. C. Bartholomae

14. J. Pokorny

15. H. Hübsghmann

16. G. Asatrian & V. Livshits

17. G. Lazard

18. S. Kang

19. metathesis

20. stratal optimality theory

21. parallel optimality theory

اختصاص یافته‌اند.

در این میان، نزدیک‌ترین مطالعات به گویش سنندجی، دو پژوهش علی‌نژاد و زاهدی (۱۳۸۸) و محمدی و بی‌جن‌خان (۱۴۰۳) هستند. در نخستین پژوهش، کشش جبرانی در کردی سورانی بررسی شده است. اگرچه مشخص نیست منظور از کردی سورانی به‌طور دقیق کدام گونهٔ زبانی بوده است، نمونه‌هایی از گویش شهر سنندج در کنار دیگر صورت‌ها ارائه شده است. به نظر می‌رسد در پژوهش آن‌ها گویش سنندجی گونهٔ گفتاری و سورانی گونهٔ ادبی و نوشتاری فرض شده است. در این پژوهش، تنها چهار همخوان (h , h , x و h) شناسایی شده است که حذف آن‌ها به کشش جبرانی انجامیده است. همچنین حذف همخوان‌های بین دو واکه و ادغام واکه‌ها نوعی از کشش جبرانی در نظر گرفته شده است. در دومین پژوهش، محمدی و بی‌جن‌خان (۱۴۰۳) گویش مریوانی را به نمایندگی از کردی سورانی برگزیده‌اند و داده‌های خود را از گویشوران این شهر گردآوری کرده‌اند. این پژوهشگران، با بررسی وام‌واژه‌های عربی و فارسی، همخوان‌های سایشی حلقی و چاکنایی را تنها همخوان‌هایی دانسته‌اند که حذف آن‌ها در جایگاه عضو اول خوشه‌های همخوانی، به کشش جبرانی واکهٔ مجاور منجر شده است.

در پژوهش‌های یادشده، پیشینهٔ واژه‌ها و سیر تحول آن‌ها در نظر گرفته نشده است، بلکه برای وام‌واژه‌ها، شکل واژه‌ها در زبان یا گویش مبدأ و برای دیگر واژه‌ها، شکل نوشتاری آن‌ها در فارسی، صورت زیرساخت و نقطهٔ شروع فرایند کشش جبرانی فرض شده است؛ فرضی که ممکن است نادرست باشد. به بیان دیگر، ممکن است واژه پس از وام‌گیری از زبان مبدأ تغییر کرده باشد و کشش جبرانی بر صورت تحول یافتهٔ آن اعمال شده باشد. همچنین احتمال دارد واژه‌ای که در گونهٔ نوشتاری فارسی معادل دارد و به‌ظاهر با کشش جبرانی از شکل نوشتاری فارسی پدید آمده باشد، واژه‌ای باشد که نه از آن شکل، بلکه از صورت قدیمی‌تر واژه و بر اثر تحول آوایی دیگری به گویش امروزی رسیده باشد. افزون‌براین، ممکن است واژه‌هایی که کشش جبرانی در آن‌ها رخ داده است، به دلیل نبود صورت تاریخی آن‌ها در گونهٔ نوشتاری فارسی نادیده گرفته شده باشند. در این نوشتار تلاش شده است تا از این کاستی‌ها پرهیز شود.

۳- روش پژوهش

این نوشتار به بررسی کشش جبرانی در گونهٔ سنندجی زبان کردی اختصاص دارد. در این پژوهش، تنها کشش جبرانی واکه بر اثر حذف همخوان بررسی می‌شود و دیگر انواع کشش جبرانی به مطالعات آینده واگذار شده است. داده‌های این پژوهش از واژه‌هایی تشکیل شده است که بخشی از آن‌ها از گفتار روزمرهٔ شهروندان سنندج در پژوهش کلانی (۱۴۰۲) گردآوری شده است و بخشی دیگر از گویشوران منتخب همان پژوهش به دست آمده است. در این پژوهش، نخست واکه‌های کشیده‌شده و شیوهٔ ایجاد کشش در آن‌ها باتوجه به ویژگی‌های نظام آوایی گویش سنندجی بررسی شده‌اند. سپس همخوان‌های حذف‌شده در فرایند کشش جبرانی یک‌به‌یک تحلیل شده‌اند. در مجموع، شش همخوان (h , h , x و h , h , x) شناسایی شده است که در نگاه نخست به نظر می‌رسد حذف آن‌ها در گویش سنندجی به کشش جبرانی انجامیده است. در همهٔ این موارد، علاوه بر شکل اصلی وام‌واژه‌ها در زبان مبدأ و صورت نوشتاری واژه‌های معادل در زبان فارسی، صورت‌های میانی و صورت‌های واژه‌های فارسی در دوره‌های پیشین (فارسی دری، فارسی میانه، فارسی باستان و ایرانی باستان) برحسب نیاز بررسی شده‌اند. احتمال وجود کشش جبرانی ناپیوسته نیز بررسی شده است. در این پژوهش، برای تعیین مسیر وام‌گیری وام‌واژه‌ها، بازسازی صورت‌های پیشین و بررسی سیر تحول واژه‌ها، واکه‌ها و همخوان‌های دخیل در کشش جبرانی بررسی می‌شوند. همچنین فرضیهٔ چندمرحله‌ای بودن فرایند یعنی تبدیل همخوان‌های h , h , x و h , h , x به h سپس حذف h در فرایند کشش جبرانی، مبنای تحلیل در نظر گرفته می‌شود و داده‌ها براساس آن تحلیل می‌شوند.

۴- همخوان‌ها و واکه‌ها در سنندجی

در بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ گونه‌های شاخهٔ مرکزی زبان کردی، هشت واکهٔ ساده معرفی شده است (رخزادی، ۱۳۷۹: ۷۲؛ مفتی‌زاده، ۱۳۹۹: ۳۱-۳۳؛ مکنزی^{۲۲}، ۱۹۶۱الف: ۳۸).^{۲۳} با این حال، در برخی منابع تعداد واکه‌های اصلی نه واکه (مک‌کاروس^{۲۴}، ۱۹۵۸: ۱۵-۱۶)، ده واکه (کلباسی، ۱۳۶۹: ۳-۴) و یازده واکه (کاوه، ۱۳۸۴: ۹۳-۱۰۶، ۱۳۶) گزارش شده است. اختلاف در تعداد و نوع

22. D. N. MacKenzie

۲۳. مکنزی در ابتدا ۹ واکه را نام می‌برد؛ سپس یکی از آن‌ها را واکهٔ مرکب به حساب می‌آورد. (مکنزی، ۱۹۶۱الف: ۸)

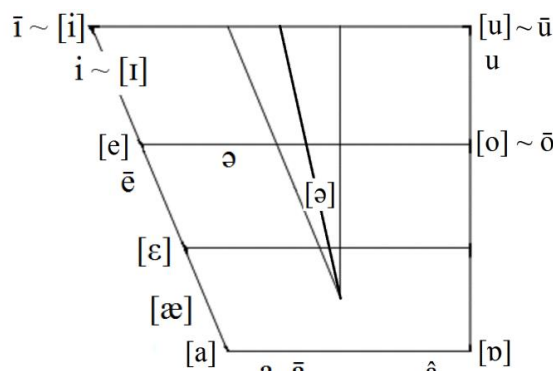
24. E. N. McCarus

واکه‌های معرفی شده در منابع مختلف، بیشتر از تفاوت بین گونه‌های زبانی و گویش‌های بررسی شده ناشی می‌شود. در پژوهش حاضر، پژوهشگران هشت واکه در سنندجی را به صورت واج شناسایی کرده‌اند. این واکه‌ها در جدول (۱) فهرست شده‌اند. واکه‌های $\bar{a}$ و i که بین کمانک قرار دارند، به ترتیب واج گونه‌هایی از $\bar{a}$ و $\bar{e}$ هستند. واکه $\bar{a}$ فقط پیش از همخوان t و واکه i در آغاز واژه یا در وام‌واژه‌های عربی به جای واج اصلی شنیده می‌شوند.

جدول (۱). واکه‌های اصلی در سنندجی

جایگاه تولید	حالت زبان	حالت لب‌ها	کوتاه	بلند
پیش کامی	افراشته (بسته)	گسترده	(i)	$\bar{i}$
	میانی (نیم بسته)	گسترده	--	$\bar{e}$
پیش کامی-میان کامی	میانی (نیم بسته)	گسترده	$\bar{e}$	--
	افتاده (باز)	گسترده	a	$\bar{a}$
میان کامی	افتاده (باز)	نیم گرد	--	(â)
	میانی (نیم بسته)	گرد	--	$\bar{o}$
پس کامی	افراشته (بسته)	گرد	u	$\bar{u}$

در شکل (۱)، هشت واکه شناسایی شده در سنندجی، در چهارضلعی دنیل جونز نشان داده شده است. علائم مشهور «الفبای آوانگار بین المللی»^{۲۵} برای مقایسه در قلاب ذکر شده‌اند.

شکل (۱). جایگاه واکه‌های اصلی در سنندجی

واکه‌های a با $\bar{a}$ ، u با $\bar{u}$ و i با $\bar{i}$ از نظر کمیت تفاوت دارند؛ یعنی مدت زمان ادای $\bar{a}$ بیش از a ، $\bar{u}$ بیش از u و $\bar{i}$ بیش از i است. شیوه تلفظ a با $\bar{a}$ ، u با $\bar{u}$ و i با $\bar{i}$ از نظر کیفی تقریباً یکسان است و اختلاف بسیار کمی در کیفیت دارند (شکل ۱). واکه‌های بلند $\bar{i}$ و $\bar{a}$ مشابه واکه‌های معادل در فارسی و عربی هستند. جفت کوتاه آن‌ها، یعنی i و u ، در فارسی معاصر معادل ندارند^{۲۶}؛ اما مشابه ضمه و کسره در عربی قرآنی هستند. از سوی دیگر، واکه کوتاه a مشابه فتحه در فارسی معاصر است. با این حال، واکه بلند $\bar{a}$ در فارسی نه به صورت یک واج مستقل بلکه در گونه‌های گفتاری (مانند گویش تهرانی) بر اثر کشش جبرانی در برخی واژه‌ها (مثل پهن یا شعن) شنیده می‌شود (ثمره، ۱۳۶۴: ۶۵، ۷۸؛ درزی، ۱۹۹۱؛ لازار، ۱۹۵۷: ۱۸). واکه‌های بلند $\bar{o}$ و $\bar{e}$ در سنندجی جفت کوتاه ندارند؛ اما در فارسی o و e جزو واکه‌های کوتاه شناخته می‌شوند و در برخی منابع آن‌ها را ضمه و کسره فارسی معاصر نامیده‌اند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۸: پانزده).

در سنندجی ۳۰ همخوان اصلی، بدون واج گونه‌ها، شناسایی شده است که فهرست آن‌ها در جدول (۲) ذکر شده است (کلانی، ۱۴۰۲: ۳۶). بیشتر همخوان‌های سنندجی، به همخوان‌های فارسی نزدیک هستند. همخوان‌های حلقی ʕ و ħ در سنندجی شبیه «ع» و «ح» در عربی تلفظ می‌شوند؛ اما میزان حلقی بودن جایگاه تولید در آن‌ها کمتر از عربی است؛ بنابراین، شدت یا مشخصه حلقی بودن جایگاه تولید صدا میان گویشوران مختلف متفاوت است. دو همخوان f و t با حفظ حالت لثه‌ای، نرم کامی شده^{۲۷} هستند. در هر خانه از جدول، همخوان‌های واکدار در سمت راست و همخوان‌های بی‌واک در سمت چپ قرار دارند. خانه‌های سایه زده شده بر پایه «الفبای

25. International Phonetic Alphabet (IPA)

۲۶. این دو واکه کوتاه هر چند در فارسی معاصر واج محسوب نمی‌شوند، به صورت واج گونه‌هایی از واکه‌های بلند $\bar{i}$ و $\bar{a}$ شنیده می‌شوند (ثمره، ۱۳۶۴: ۱۰۷، ۱۱۳).

27. palatalized

آوانگار بین‌الملل» امکان وجود داشتن ندارند.

جدول (۲). همخوان‌ها در سنندجی

دولبی	لیبی-دندانی	لیبی-نرم‌کامی	لته‌ای	لته‌ای-کامی	کامی	نرم‌کامی	ملازی (پس‌کامی)	حلقی	چاکنایی
p b			t d	č ĵ		k g	-- q		ʔ
-- m			-- n			-- ŋ			
			-- ɾ						
			-- r						
	f v		s z	š ž			x ɣ	h ʕ	h --
		-- w			-- y				
			-- l						
			-- ɭ						
ناسوده کناری									

۵- تحلیل و بررسی

واژه‌های سنندجی را که در آن‌ها کشش جبرانی رخ داده است، می‌توان از چند منظر دسته‌بندی کرد. گروهی از این واژه‌ها در اصل وام‌واژه‌هایی از زبان عربی هستند. در نگاه نخست، با مشخص‌بودن صورت اصلی این وام‌واژه‌ها، تشخیص کشش جبرانی آسان به نظر می‌رسد. با این حال، بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که صورت عربی واژه همیشه نتیجه انتقال مستقیم و فرایند آوایی واحد نبوده است و ممکن است این واژه‌ها از مسیر زبان‌ها و گویش‌های واسطه به شکل کنونی در سنندجی رسیده باشند. با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی شهر سنندج، گویشوران علاوه بر تأثیرپذیری از زبان فارسی، گونه‌های دیگر زبان کردی و اورامی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم و به‌ویژه از راه متون دینی از زبان عربی تأثیر پذیرفته‌اند. بنابراین، واژه‌های عربی احتمال دارد به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم وام گرفته شده باشند. یکی از ویژگی‌هایی که می‌تواند به شناسایی مسیر وام‌گیری این واژه‌ها کمک کند، تفاوت‌های آوایی و تفاوت فرایند کشش جبرانی در این واژه‌ها در گونه‌های زبانی مختلف است. در جدول (۳)، فهرست وام‌واژه‌های عربی مربوط به موضوع این نوشتار بیان شده است. در این جدول، نام‌های خاص جدا شده‌اند. همچنین برخی واژه‌ها که کشش جبرانی در آن‌ها رخ نداده است در یک ستون ذکر شده‌اند تا در ادامه بررسی شوند.

جدول (۳). وام‌واژه‌های عربی

الف) نام‌های خاص:		ب) واژه‌های دوهجایی:		ج) واژه‌های تک‌هجایی:		د) واژه‌هایی با حفظ همخوان حلقی و بدون کشش جبرانی:	
تلفظ سنندجی	املای عربی	تلفظ سنندجی	املای عربی	تلفظ سنندجی	املای عربی	تلفظ سنندجی	املای عربی
zārā	زهرا	mānī	معنی	tām (taʕm)	طعم	qaht	قحط
mādī	مهدی	yānē	یعنی	qār	قهر	rahmat	رحمت
jāfər	جعفر	tāna	طعنه	fām	فهم	tuħfa	تحفه
řōyā	رؤیا	mātəɭ	معطل	bās (baħs)	بحث	iħsān	احسان
zōra	زهره	dāwā (daʕwā) ^{۲۸}	دعوا	nāl (naʕl)	نعل	maħmū	محمود
nēzat	نهیضت	mālūm (maʕlūm)	معلوم	sāy (saʕī)	سعی	sahrā	صحرا
		tāmīr (taʕmīr)	تعمیر	zāf (zaʕf)	ضعف	waħšī	وحشی
		lānat (laʕnat)	لعنت	rād ^{۲۹} (raʕd)	رعد	naʕnā	نعنا
				bīr ^{۳۰}	بئر	nəʕmat	نعمت
				zēn	ذهن	yaʕqūb	یعقوب
						maʕrūf	معروف
						taʕna	طعنه
						taʕrīf	تعریف
						jaʕba	جعبه
						maʕdan	معدن

۲۸. برای واژه‌هایی که دو تلفظ از آن‌ها به کار می‌رود، تلفظی که کشش جبرانی در آن رخ نداده است، داخل قلاب قرار داده شده است.

۲۹. تنها در عبارت rādubarq (رعد و برق).

۳۰. دو واژه با این تلفظ در سنندجی وجود دارد: یکی به معنی «چاه» و دیگری به معنی «یاد»، که با واژه «ویر/بیر» در فارسی هم معنی است. در اینجا اولی مراد است.

گروهی دیگر از واژه‌ها، واژه‌هایی هستند که معادل آن‌ها بدون اعمال کشش جبرانی در زبان فارسی یافت می‌شود. هریک از این واژه‌ها ممکن است وام‌واژه یا واژه‌ای اصیل باشد و به اصل مشترک زبان‌های ایرانی بازگردد. باتوجه‌به روشن‌تر بودن سیر تحول تاریخی زبان فارسی نسبت به دیگر زبان‌های ایرانی، امکان مقایسه صورت این واژه‌ها با دوره‌های پیشین زبان فارسی و بازسازی صورت آن‌ها در پیشینه گویش سنندجی و زبان کردی وجود دارد. این روش امکان تعیین اصیل یا وام‌واژه بودن و برآورد زمان تقریبی وام‌گیری را فراهم می‌کند. در جدول (۴)، فهرستی از واژه‌های این دسته ارائه شده است که در این نوشتار بررسی شده‌اند. در این جدول، نام‌های خاص نیز جداگانه مشخص شده‌اند.

جدول (۴). واژه‌های ایرانی

الف) نام‌های خاص:		ب) واژه‌های دوهجایی:		ج) واژه‌های تک‌هجایی:	
تلفظ سنندجی	املای فارسی	تلفظ سنندجی	املای فارسی	تلفظ سنندجی	املای فارسی
tārān	تهران	māra	مهریه	šār	شهر
bārām	بهرام	mūræg ^{۳۱}	مهره	zār	زهر
šālā	شها	tīnæg	تشنه	pān	پهن
bēzād	بهزاد	kāl		kāl	کهر
bēnām	بهنام	tāl		tāl	تلخ
mērī	مهری	rā		rā	ره
mērān	مهران	čāw		čāw	چشم
mērdād	مهرداد	mōr ^{۳۲}		mōr ^{۳۲}	مهر
		sūr		sūr	سرخ

۵-۱ کشش واکه‌ها

در جدول‌های (۳) و (۴)، واکه‌های بلند واژه‌ها که حاصل کشش جبرانی در نظر گرفته شده‌اند، همه واکه‌های بلند اصلی سنندجی (ā, ē, ē, ī و ī) را شامل می‌شوند. احتمال می‌رود واکه‌های بلند (ā, ē, ē, ī و ī)، پیش از اعمال کشش جبرانی، نتیجه تبدیل واکه‌های کوتاه معادل خود (e, a, o, u و i) در صورت پیشین واژه‌ها باشند. باین‌حال، برخی از این واکه‌های کوتاه در گویش سنندجی کاربرد ندارند. علاوه‌براین، صورت واژه در زبانی که مبدأ وام‌گیری آن فرض شده است، واکه‌ای متفاوت دارد. در ادامه، موارد یادشده برای تعیین مسیر و زمان وام‌گیری وام‌واژه‌های احتمالی و بازسازی صورت پیشین واژه‌های اصیل استفاده شده‌اند.

در بیش از نیمی از واژه‌های ذکر شده در جدول‌های (۳) و (۴)، واکه کوتاه a به واکه بلند ā تبدیل شده است. به نظر می‌رسد وجود واکه بلند ā در نقش واج در سنندجی و شباهت کیفی آن با جفت کوتاه خود، این فرایند را آسان کرده است. انتظار می‌رود که در صورت پیشین این واژه‌ها پیش از اعمال کشش جبرانی واکه کوتاه a مشاهده شود. باین‌حال، واکه معادل در واژه‌های فارسی امروزی tārān «تهران» و mādi «مهدی»، واکه e به صورت tehrān و mehdi است. از این‌رو، مشخص می‌شود که این دو واژه از فارسی امروزی وام گرفته نشده‌اند، بلکه از گونه‌ای دیگر از زبان وام گرفته شده‌اند که تلفظ آن‌ها در آن زبان *tahrān و *mahdi بوده است.^{۳۳}

باتوجه‌به اینکه تهران طی دو سده گذشته پایتخت ایران بوده و سنندج، پیش‌از آن، مرکز یکی از ولایات کشور بوده است، مردم سنندج دست‌کم از آن زمان با این شهر در ارتباط بوده‌اند و نام آن در زبان مردم رواج یافته است. از این‌رو، می‌توان گفت که تلفظ *tahrān بیانگر تلفظ رایج این نام در زبان فارسی حدود ۲۰۰ سال پیش است. باتوجه‌به این یافته، می‌توان ریشه‌شناسی واژه تهران را انجام داد و پیشنهادهایی را رد کرد که با این تلفظ همخوانی ندارند. افزون‌براین، نام «مهدی» که در زبان فارسی امروزی بیشتر به صورت mehdi تلفظ می‌شود، در برخی گویش‌های فارسی شکل‌هایی مانند mēdi, mēfi یا meyti پیدا کرده است. باتوجه‌به اینکه تلفظ این نام در زبان عربی mahdi است، احتمال دارد که به‌طور مستقیم از زبان عربی یا از گویش‌هایی در کردی یا فارسی وام گرفته شده باشد که در آن تلفظ این نام مشابه عربی بوده است. همچنین احتمال دارد این نام از زبان فارسی اما در دوره‌ای پیش‌تر وام گرفته شده باشد.

در برخی نام‌های خاص مانند bēzād «بهزاد»، bēnām «بهنام»، mērī «مهری»، mērān «مهران» و mērdād «مهرداد»، واکه

۳۱. در سنندجی به معنی «دانه تسبیح» یا «منجوق» به کار می‌رود.

۳۲. چند واژه با همین تلفظ اما معنی‌های متفاوت در گویش‌های دیگر کردی وجود دارد (شرفکندی، ۱۳۶۹: ۸۱۷).

۳۳. واژه‌های بازسازی شده با علامت * مشخص شده‌اند.

بلندِ ē مشاهده می‌شود که می‌توان آن را نتیجه کشیده‌شدنِ جفت کوتاهِ خود یعنی واکه نیمه‌بسته ē دانست. از آنجاکه این واکه کوتاه در سنجی واج محسوب نمی‌شود، می‌توان نتیجه گرفت که این واژه‌ها از گونه‌ای زبانی وام گرفته شده‌اند که در آن این واکه کوتاه وجود دارد؛ یعنی به احتمال زبان فارسی امروزی، پیش از رایج شدن نام‌های ایرانی، که نتیجه جنبش ملی‌گرایی نوین در ایران بود، بیشتر نام‌ها براساس شخصیت‌های دینی (اسلامی) یا واژه‌های قرآنی انتخاب می‌شدند. اگرچه در شجره‌نامه‌های قدیمی و روایت‌های شفاهی در سنج نمونه‌های اندکی از نام‌های ایرانی مشاهده می‌شود، نام‌های یادشده در میان آن‌ها یافت نشده‌اند. امروزه نام‌گذاری افراد در سنج بیشتر برپایه نام‌های رایج در میان ایرانیان انتخاب می‌شود. بنابراین، باتوجه به استدلال‌های یادشده، می‌توان پذیرفت که نام‌های مذکور از فارسی امروزی به سنجی وارد شده باشند.

واژه mūrāg در سنجی به معنی «دانه تسبیح» یا «منجوق» به کار می‌رود.^{۳۴} وجود واکه ū نشان می‌دهد که این صورت باید حاصل اعمال کشش جبرانی بر صورت پیشین muhrāg* باشد. بنابراین، احتمال وام‌گیری آن از فارسی امروزی پذیرفتنی نیست؛ زیرا معادل این واژه، بی‌آنکه حتماً هم‌معنی باشد، در فارسی امروزی «مهره» است که mohre تلفظ می‌شود. همچنین به دلیل وجود پسوند -ag نمی‌توان این واژه را وام‌گیری از فارسی دری دانست؛ زیرا پسوند -ag در فارسی دری حفظ نشده و به «ه» تبدیل شده است (ابوالقاسمی، ۱۳۹۸: ۳۲۵). شکل این واژه در فارسی میانه muhrag بوده است (دورکین-مایسترارنست^{۳۵}، ۲۰۰۴: ۲۳۳؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۵۶؛ منصوری، ۱۳۹۶-۱۴۰۰، ج ۳: ۷۸۸). این شباهت را نمی‌توان حتماً دلیل وام‌گیری در دوره میانه دانست، بلکه می‌توان احتمال داد که این صورت در هر دو زبان نتیجه تحولی مشابه از ایرانی باستان باشد. به این ترتیب، می‌توان احتمال وام‌گیری این واژه از فارسی امروزی و فارسی دری را رد کرد.

اما واژه mōr «مهر» را باید وام‌واژه‌ای جدید به شمار رود؛ زیرا واکه بلند ō در این واژه به احتمال از کشیده‌شدنِ جفت کوتاه خود یعنی واکه نیمه‌بسته ō پدید آمده است؛ واکه‌ای که در سنجی شنیده نمی‌شود و در فارسی «ضمه» نامیده می‌شود. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که این واژه از فارسی امروزی به سنجی راه یافته است. همچنین کاربرد آن در سنجی، که همان معانی و نقش‌های واژه «مهر» در فارسی امروزی را دارد، این نتیجه را تأیید می‌کند.^{۳۶}

واژه bīr به معنی «چاه»، که معادل واژه عربی «بئر» است، حاصل تبدیل واکه کوتاه i به واکه بلند معادل خود یعنی ī است. واکه کوتاه i که با حالت زبان بسته ادا می‌شود و به کسره عربی مشهور است، در زبان فارسی امروزی با حالت زبان نیمه‌بسته یعنی e تلفظ می‌شود. بنابراین، چنان که گویشوران فارسی این واژه عربی را به صورت beʔr تلفظ کنند و کشش جبرانی بر آن اعمال شود، باید به bēr* تبدیل شود. بنابراین، می‌توان گفت که واژه bīr در سنجی از فارسی امروزی نیست، بلکه برگرفته از گویشی است که در آن واکه کوتاه مشابه کسره عربی تلفظ می‌شده است. هرچند احتمال وام‌گیری مستقیم از زبان عربی قرآنی از راه متون دینی وجود دارد، باتوجه به کاربرد این واژه در زندگی روزمره، می‌توان آن را نتیجه وام‌گیری از مسیر گویش یا گویش‌های واسطه دانست. به این ترتیب، اعمال کشش جبرانی در سنجی رخ نداده و این تغییر پیش‌تر در گویش دیگری صورت گرفته است. شایان توجه است که هرچند در گویش‌های عربی امروزی در همسایگی مناطق کردنشین عراق و سوریه این واکه نیمه‌بسته و شبیه فارسی ادا می‌شود، تلفظ bīr در سنجی و دیگر گونه‌های کردی نشان می‌دهد که این واژه از اعمال کشش جبرانی بر صورت bīʔr شکل گرفته است. بنابراین، شکل bīʔr ممکن است به گویش اصلی واژه مربوط باشد یا در یکی از گویش‌های واسطه به این شکل درآمده باشد.

اما در واژه‌های zēn «ذهن» و nēzat «نهضت» واکه بلند ē مشاهده می‌شود که می‌تواند حاصل کشیده‌شدنِ جفت کوتاه خود یعنی واکه نیمه‌بسته ē باشد. این واکه کوتاه، که کسره فارسی هم نامیده می‌شود، در سنجی شنیده نمی‌شود. بنابراین، این دو واژه به احتمال از فارسی به سنجی وارد شده‌اند. درباره واژه zēn «ذهن» احتمال دیگری نیز وجود دارد. باتوجه به اینکه در گویش‌های عربی امروزی در عراق و سوریه، کسره این واژه نزدیک به کسره فارسی (نیمه‌بسته) تلفظ می‌شود، احتمال وام‌گیری از آن گویش‌ها مطرح است. با این حال، باتوجه به اینکه مردم سنج با این گویشوران ارتباط مستقیم ندارند، این وام‌گیری باید به واسطه گویش‌های دیگر یعنی گویش‌های کردی

۳۴. در گویش‌های دیگر کردی به معنی «مورچه» نیز به کار رفته است (شرف‌کندی، ۱۳۶۹: ۸۱۷) که می‌توان آن را واژه‌ای دیگر دانست.

35. D. Durkin-Meisterernst

۳۶. در سنجی واژه دیگری نیز با همین تلفظ برای معنی «حشره» در ترکیب mal.ū.mōr به کار می‌رود که به معنی «جک‌و جانور» است. اما واژه مورد بحث همان است که در فارسی امروزی به جای stamp به کار می‌رود.

شمال عراق انجام شده باشد. از آنجاکه این واژه با این تلفظ در آن گویش‌ها وجود ندارد، این احتمال رد می‌شود و وام‌گیری از فارسی امروزی قطعی به نظر می‌رسد. دربارهٔ واژهٔ *nēzat* «نهضت» نیز می‌توان از فارسی‌بودن مبدأ وام‌گیری مطمئن بود؛ زیرا این واژه در سنندجی برای اشاره به سازمان نهضت سوادآموزی استفاده می‌شود که در سال ۱۳۵۸^{۳۷} یعنی حدود ۴۴ سال پیش، تأسیس شده است و پیشینه‌ای از به‌کارگیری این واژه پیش‌از آن در سنندجی یافت نشده است. همچنین این واژه در زبان عربی با فتحه تلفظ می‌شود.

همین استدلال را می‌توان دربارهٔ *zōra* «زهره» نیز ارائه داد. هجای اول این واژه در زبان عربی قرآنی با واکه کوتاه و حالت زبان بسته یعنی *u* تلفظ می‌شود که همان ضمهٔ عربی است. باتوجه‌به وجود این واکه کوتاه و جفت بلند آن در سنندجی، این واژه پس از کشش جبرانی می‌بایست به **zūra* تبدیل می‌شد. باین‌حال، شکل امروزی *zōra* در سنندجی نشان می‌دهد که این واژه نیز از فارسی امروز یا زبانی دیگری به سنندجی وارد شده است. در گویش‌های عربی امروزی در عراق و سوریه نیز ضمه، به‌ویژه در همین واژه، نزدیک به ضمهٔ فارسی امروزی و با حالت نیم‌بسته تلفظ می‌شود. باین‌حال، مردم سنندج با گویشوران عرب‌زبان عراق ارتباط مستقیم ندارند و در صورت وام‌گیری این واژه از گویش‌های عربی، می‌توان فرض کرد این انتقال از راه گویش‌های کردی عراق باشد. هرچند رواج کم این نام در مناطق کردنشین عراق، احتمال درست‌بودن این فرض را کاهش می‌دهد، وجود فتحه در هجای پایانی این نام در سنندجی ممکن است دلیلی برای پذیرش آن باشد. بنابراین، وام‌گیری از زبان فارسی را می‌توان محتمل دانست، با این توضیح که این واژه در دوره‌ای قدیم‌تر از زبان فارسی یا گونه‌ای از آن وام گرفته شده است. به‌بیان دیگر، وام‌گیری در دوره‌ای از زبان فارسی یا گونه‌ای از آن انجام شده است که تلفظ واکه هجای پایانی در آن *a* بوده است.

۵-۲ حذف همخوان‌ها

۵-۲-۱ همخوان‌های حلقی *h* و *ʕ*

در فارسی معاصر، همخوان‌های حلقی *h* و *ʕ* در وام‌واژه‌های عربی با همخوان‌های چاکنایی معادل خود، یعنی *h* و *ʔ* جایگزین شده‌اند (لازار، ۱۹۵۷: ۷). در گویش سنندجی این همخوان‌ها در بسیاری از وام‌واژه‌های عربی همچنان به‌صورت حلقی حفظ شده‌اند (جدول ۳)؛ اما میزان حلقی‌بودن آن‌ها نسبت به زبان عربی کمتر است و در میان گویشوران مختلف نیز تفاوت دارد. در برخی وام‌واژه‌های عربی، همخوان‌های حلقی حذف شده است؛ در نتیجه، واکه کوتاه قبل از آن کشیده شده است؛ یعنی فرایند کشش جبرانی در آن‌ها رخ داده است. برخی از این واژه‌ها در گویش سنندجی با دو تلفظ به کار می‌روند: الف) با حفظ همخوان حلقی؛ ب) با کشش جبرانی (جدول ۳ و ۳ج). حفظ همخوان‌های حلقی در گویش سنندجی را می‌توان متأثر از آموزش‌های دینی و تأکید دین‌داران بر تلفظ صحیح متون عبادی دانست. تمایل بیشتر در روحانیان و افراد مذهبی به تلفظ حلقی این همخوان‌ها این دیدگاه را تأیید می‌کند. باین‌حال، شواهدی وجود دارد که نقش مستقیم زبان عربی را در این امر کم‌رنگ می‌کند؛ زیرا این ویژگی، هرچند در میان طبقه‌های مذهبی پررنگ‌تر است، به آن‌ها محدود نمی‌شود و در دیگر لایه‌های اجتماعی نیز مشاهده می‌شود. افزون‌براین، در سنندجی واژه‌هایی وجود دارند که اگرچه منشأ عربی ندارند، با همخوان حلقی تلفظ می‌شوند. برای نمونه، *ħalmāt* به معنی «تيله» که با واژهٔ «الماس» ارتباط دارد، واژه‌ای با ریشهٔ ایرانی است (قس. *almāst* مکنزی، ۱۹۷۱: ۷؛ منصوری، ۱۳۹۶-۱۴۰۰، ج ۱: ۴۰۳). حتی اگر این واژه وام‌گرفته از زبان عربی در نظر گرفته شود، همچنان نمی‌توان وجود همخوان حلقی در ابتدای واژه را تأثیر عربی دانست؛ چون این واژه در عربی همخوان حلقی ندارد. نمونه‌های دیگر *ħēč bərdən* به معنی «پرخاش کردن» و *ħōla* در *nōka ħōla* «نوعی نخود» هستند. همچنین در واژهٔ *ʕān* کاربرد *aw ʕāna* به معنی «آن هنگام، آن آن» همخوان حلقی مشاهده می‌شود؛ این واژه در عربی با همخوان چاکنایی ادا می‌شود؛ اما در سنندجی به‌صورت حلقی تلفظ می‌شود.

ازسوی دیگر، در بسیاری از واژه‌های سنندجی، همخوان‌های حلقی در آغاز واژه، همانند فارسی، به چاکنایی تبدیل شده‌اند. به‌این‌ترتیب، این امکان وجود دارد که تبدیل همخوان حلقی به چاکنایی در جایگاه میانه یا پایان واژه نیز رخ دهد. در گویش سنندجی، همخوان‌های چاکنایی در جایگاه میانه و پایان واژه‌ها معمولاً حذف می‌شوند و اگر پیش از آن‌ها واکه‌ای کوتاه قرار داشته باشد، آن واکه کشیده می‌شود؛ بنابراین، اگر همخوان‌های حلقی ابتدا به همخوان‌های چاکنایی تبدیل شده باشند و پیش از آن‌ها واکه کوتاه وجود داشته باشد، کشش جبرانی اعمال شده است. به‌بیان دیگر، همخوان‌های حلقی حذف نشده‌اند و کشش جبرانی ایجاد نکرده‌اند، بلکه

نخست به همخوان‌های چاکنایی معادل تبدیل شده‌اند؛ سپس با حذف آن‌ها کشش جبرانی رخ داده است. در مقابل، در واژه‌هایی که همخوان حلقی به چاکنایی تبدیل نشده است، حذف رخ نداده است و کشش جبرانی مشاهده نمی‌شود. می‌توان فرض کرد که وام‌واژه‌های عربی که در اصل همخوان حلقی داشته‌اند و در سنجی حذف شده‌اند، از فارسی یا گویش‌های دیگر به سنجی وارد شده‌اند. هرچند چنین احتمالی را نمی‌توان رد کرد، باتوجه به استدلال‌های یادشده، این تحولات آوایی ممکن است در سنجی نیز رخ داده باشند. لارم است به نقش زبان فارسی در آسان‌شدن تبدیل همخوان حلقی به چاکنایی توجه شود.

۵-۲-۲ همخوان‌های چاکنایی h و ؟

در زبان فارسی، حذف همخوان‌های چاکنایی به کشش جبرانی واکه می‌انجامد (درزی، ۱۹۹۱). بیشتر واژه‌هایی که در فارسی امروزی حذف همخوان‌های چاکنایی در آن‌ها کشش جبرانی ایجاد کرده است، در سنجی نیز همان تحول را نشان می‌دهند. دو استثنا وجود دارد: نخست کشش جبرانی ناپیوسته که در سنجی رخ نداده است (نک. بخش ۵-۳ کشش جبرانی ناپیوسته)؛ دوم وام‌واژه‌های عربی با همخوان‌های حلقی که در برخی موارد همخوان حلقی حفظ شده است؛ اما کشش واکه رخ نداده است (جدول ۳د) و در برخی دیگر با دو تلفظ، یکی با حفظ همخوان حلقی و دیگری با حذف آن و کشش واکه، به کار می‌روند (جدول ۳ب و ۳ج). صرف‌نظر از وام‌واژه‌های عربی، بیشتر واژه‌هایی که در جدول (۴) فهرست شده‌اند، در معادل‌های فارسی، همخوان h داشته‌اند و با حذف این همخوان، کشش جبرانی رخ داده است. در سنجی، همخوان h در جایگاه میانه و پایان واژه‌ها حفظ نشده است. به‌طور کلی، می‌توان گفت که در سنجی، همخوان h در جایگاه میانه و پایان واژه‌ها حذف می‌شود و واکه کوتاه قبل از این همخوان به واکه بلند تبدیل می‌شود. برخلاف سنجی، در فارسی برای همه واژه‌ها این حذف رخ نداده و همخوان h در جایگاه میانه و پایان بسیاری از واژه‌های فارسی حفظ شده است.

شایان تأکید است که وجود واژه‌های معادل فارسی ذکرشده در جدول (۴)، باتوجه به ریشه مشترک دو زبان، امری طبیعی است و نمی‌توان آن‌ها را نتیجه وام‌گیری دانست. اگرچه احتمال وام‌گیری در دوره معاصر یا در دوره‌های پیشین زبان‌ها وجود دارد، درباره برخی واژه‌ها این وام‌گیری قطعی است که در بخش‌های قبل توضیح داده شد. در ادامه، پیوند برخی از این واژه‌ها با معادل‌های فارسی آن‌ها شرح داده خواهد شد.

واژه sār «شهر»، هرچند در فارسی امروزی به صورت «شهر» نوشته می‌شود، در متون کهن فارسی به صورت «شار» نیز ثبت شده است (حسن‌دوست، ۱۳۹۹، ج ۱: شماره ۳۲۴۳). وجود این صورت نوشتاری را می‌توان دلیلی بر نزدیکی کیفیت تلفظ واکه‌های a و ā در فارسی دری، یا دست‌کم در برخی گونه‌های گویشی آن، دانست.

واژه fā پس از اعداد اصلی قرار می‌گیرد و تعداد وقوع را مشخص می‌کند. از نظر کاربرد، این واژه معادل «بار» و «دفعه» در فارسی است؛ برای نمونه، yak fā «یک بار»، dū fā «دو بار»، sē fā «سه بار»، can fā «چند بار» و fā ēk «یک بار». اگر پذیرفته شود که واکه بلند ā بر اثر حذف h و کشش جبرانی پدید آمده است، شکل پیشین این واژه را می‌توان *rah دانست. این واژه در فارسی دری به صورت «ره» با کاربردی مشابه ثبت شده است. نمونه‌های زیر از گرشاسب‌نامه (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۳۲۸، ۳۲۳، ۱۹۴، ۱۳۵، ۱۳۵) نقل شده‌اند:

زدی دست و اندر تک بادپای	چناری به یک ره بکندی ز جای
گلی بد که شب تافتی چون چراغ	به روزی دو ره بشکفیدی به باغ
سه ره بردی از پیش آن بت نماز	سوی دست او دست بردی فراز
پس آتش ز نو جنبش انگیخت باز	و زو هفت ره شد بخار از فراز
چو این چار گوهر به ساز آمدند	دگر ره به جنبش فراز آمدند

بنابراین، به نظر می‌رسد بازسازی این واژه به صورت *rah در دوره زبانی پیشین سنجی درست باشد. با این حال، براساس این شواهد نمی‌توان درباره اصیل یا وام‌واژه‌بودن آن قضاوت کرد.

واژه kāl در سنجی به معنی «کم‌رنگ» و «رنگ‌پریده» است و صفتی است که برای افراد با رنگ چشم، مو و پوست روشن به کار می‌رود. یک احتمال، مرتبط دانستن این واژه با واژه «کال» است که در فارسی برای معنی «نارس» و «خام» به کار رفته است

(انوری، ۱۳۸۱، ج ۶: ۵۷۰۴؛ حسن دوست، ۱۳۹۹، ج ۴: شماره ۳۸۳۳). هرچند این دو واژه از نظر آوایی شباهت دارند، از نظر معنایی و کاربردی ارتباطِ درخور توجهی در میان آن‌ها مشاهده نمی‌شود. احتمالِ دیگر این است که واژه بلند^{۳۸} نتیجهٔ کَششِ جِبرانیِ برائِ حذفِ h باشد و شکلِ پیشینِ آن به صورتِ *kahl بازسازی شود. از آنجاکه در کردی و دیگر زبان‌های ایرانی r به l یا l̥ تبدیل‌شدنی است (آساطوریان و لیوشتیس، ۱۹۹۴؛ هوبشمان، ۱۸۹۵: ۲۶۲-۲۶۴)، می‌توان شکلِ محتملِ *kahr را نیز در نظر گرفت. نزدیک‌ترین معادلِ این واژه در فارسی «کهر» است که به معنی «رنگِ سرخ تیره» یا «اسبی به این رنگ» به کار می‌رود (انوری، ۱۳۸۱، ج ۶: ۶۰۲۷). شکلِ پیشینِ این واژه *kahr است که در ایرانی باستان به شکلِ *kadru بازسازی شده است (حسن دوست، ۱۳۹۹، ج ۴: شماره ۴۲۶۸). همچنین واژه‌های دیگری در زبانِ کردی وجود دارند که برای رنگ به کار می‌روند و واژه‌های معادلِ آن‌ها در پیشینهٔ زبانِ فارسی برای رنگِ اسب به کار می‌رفته‌اند. برای نمونه، čarmæg در سنندجی به معنی «رنگِ سفید» است و «چرمه» در فارسی برای «اسبِ سفید رنگ» (انوری، ۱۳۸۱، ج ۳: ۲۳۲۴) به کار می‌رود؛ همچنین raš در سنندجی به معنی «رنگِ سیاه» است و «رخش» در فارسی اسبی با موی سرخ و سفید است (حسن دوست، ۱۳۹۹، ج ۳: شماره ۲۵۵۸). از این رو، ممکن است واژهٔ kāl با «کهر» هم‌ریشه باشد.

۵-۲-۳ همخوان x

در بخش‌های پیشین، حذفِ همخوان‌های حلقی و چاکنایی و کَششِ جِبرانیِ حاصل از آن‌ها بررسی شد. شواهد موجود بیانگر آن است که حذفِ دو همخوانِ سایشی «خ» (x) و «ش» (š) نیز در برخی واژه‌ها به کَششِ جِبرانیِ انجامیده است. در ادامه، نمونه‌هایی از واژه‌هایی با جزئیات بررسی می‌شود که در آن‌ها حذفِ همخوانِ «خ» (x) رخ داده است.

در واژه‌های sūr به معنی «سرخ» و tāl به معنی «تلخ»، در نگاهِ نخست به نظر می‌رسد حذفِ همخوانِ «خ» (x) به کَششِ جِبرانیِ انجامیده شده باشد. اگر صورتِ پیشینِ این واژه‌ها با معادلِ فارسیِ دریِ آن‌ها یعنی surx «سرخ» و talx «تلخ» در نظر گرفته شود (حسن دوست، ۱۳۹۹، ج ۲: شماره ۱۵۳۱؛ ج ۳: شماره ۳۰۱۶)، ممکن است شکلِ کنونیِ آن‌ها در سنندجی را حاصلِ کَششِ جِبرانیِ ناپیوسته دانست. باین حال، همان گونه که در بخش ۵-۳ توضیح داده شده است کَششِ جِبرانیِ ناپیوسته، آن گونه که در فارسیِ امروزی رایج است، در سنندجی به کار نمی‌رود. به این ترتیب، شکلِ پیشینِ این دو واژه را می‌توان مشابهِ واج‌نویسیِ فارسیِ میانه به صورتِ *suxr و *taxl بازسازی کرد (دورکین-مایسترارنست، ۲۰۰۴: ۳۰۱، ۳۳۱؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۷۸، ۸۲؛ منصوری، ۱۳۹۶-۱۴۰۰، ج ۴: ۸۱۹، ۱۰۰۶). به بیانِ دیگر، در فارسیِ xr و xl قلب شده‌اند؛ اما در سنندجی چنین تحولی رخ نداده است. از سوی دیگر، در فارسی نمونه‌هایی از تبدیلِ xr به hr وجود دارد (هوبشمان، ۱۸۹۵: ۲۵۱). از این رو، می‌توان فرض کرد که پیش از وقوعِ کَششِ جِبرانیِ x به h تبدیل شده باشد. از آنجاکه در واژه‌های سنندجی، برخلافِ h که پس از واکه حذف شده است، بسیاری از همخوان‌های x پس از واکه حفظ شده‌اند، می‌توان نتیجه گرفت که ابتدا x به h تبدیل شده است؛ سپس حذفِ h به کَششِ واکهٔ کوتاه قبل از آن منجر شده است. شایان ذکر است که تبدیلِ x به h حتماً در دورهٔ معاصر رخ نداده و ممکن است به دوره‌های پیشینِ گویشِ سنندجی و زبانِ کردی مربوط باشد.

افزون بر این، واژهٔ āgar به معنی «آتش» است و با مقایسهٔ آن با واژهٔ «اخر» به نظر می‌رسد حذفِ «خ» به کَششِ واکه انجامیده باشد. هرچند احتمالِ تبدیلِ x به h پیش از کَششِ جِبرانیِ وجود دارد، باید احتمالِ دیگری را نیز در نظر گرفت. اگر بتوان بخشِ نخستِ این واژه را از *aθr- دانست (حسن دوست، ۱۳۹۹، ج ۱: شماره ۲۷۳)، آنگاه با در نظر گرفتن نمونه‌هایی از تبدیلِ θ به h و θr به hr (هوبشمان، ۱۸۹۵: ۲۰۳-۲۰۶)، می‌توان احتمال داد که θ پیش از آنکه به x تبدیل شود به h تبدیل شده باشد. به بیانِ دیگر، ممکن است این واژه از مسیری دیگر به سنندجی وارد شده باشد و در دوره‌ای به ahgar تغییر یافته باشد.

در واژه‌های baš^{۳۹} (بخش) و řaš^{۴۰} (رخش)، اگرچه شکلِ ایرانیِ باستانِ آن‌ها *baxša- و *raxša- بوده است (آساطوریان و لیفشیستس، ۱۹۹۴)، حذفِ همخوانِ x به کَششِ جِبرانیِ واکه منجر نشده است. علتِ این فرایند را می‌توان ادغام یا همگون شدنِ x و š دانست. نمونه‌ای از این تحولِ آوایی در فارسیِ واژهٔ «پشه» است (صادقی، ۱۳۹۲). صورتِ فارسیِ میانهٔ این واژه، paxšag است (مکنزی، ۱۹۷۱: ۶۶؛ منصوری، ۱۳۹۶-۱۴۰۰، ج ۴: ۲۲۳) که در آن x و š همگون شده‌اند. در نتیجهٔ این همگون شدن، همخوانِ «ش» مشدد شده است. در فارسیِ دری نیز نمونه‌هایی از این تلفظِ مشدد مشاهده می‌شود:

۳۸. در این واژه، ā واکه‌ای بلند و واج‌گونه‌ای از ā است که در سنندجی تنها پیش از l̥ شنیده می‌شود. میان کامی شدن این واج گونه به دلیل کامی‌شدگی همخوانِ پس‌از آن است.

۳۹. به معنی «سهم»، «جزء» و «قسمت» به کار می‌رود.

۴۰. در سنندجی به معنی «رنگِ سیاه» است.

توگفتی هر زمانی زنده‌پیلی بلرزاند ز رنج پشگان تن

(منوچهری، به نقل از صادقی، ۱۳۹۲: ۲۰)

بسی پشه هر سو به پرواز بود که هر پشه‌ای مهتر از باز بود

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۷۰)

در فارسی امروزی این واژه تشدیدزدایی شده است و بدون همخوان مشدد تلفظ می‌شود. تحول مشابهی برای واژه‌های *baš* و *faš* رخ داده است. قرار گرفتن همخوان در پایان واژه نیز در فرایند تشدیدزدایی تأثیرگذار بوده است.

۵-۲-۴ همخوان š

در این بخش، چند واژه با جزئیات بررسی می‌شوند که در آن‌ها همخوان «ش» (š) حذف شده است. دربارهٔ واژه *tīnag* که با «تشنه» در فارسی هم‌معنی است، با فرض اینکه *tī* نتیجهٔ کشش جبرانی باشد، چند نکته درخور توجه است: ۱. وجود واکهٔ *ī* نشان می‌دهد که واکهٔ کوتاه در صورت پیشین واژه *i* بوده است. ۲. وجود پسوند *-ag* نشان می‌دهد که این واژه از فارسی دری وام گرفته نشده است. در فارسی میانه، معادل این واژه به‌صورت *tišnag* و اج‌نویسی شده است (دورکین-مایسترارنست، ۲۰۰۴: ۳۳۳؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۸۳؛ منصوری، ۱۳۹۶-۱۴۰۰، ج ۴: ۱۰۳۳). به این ترتیب، شکل پیشین واژهٔ سنندجی می‌تواند به‌صورت **tišnag* بازسازی شود. ۳. در برخی گونه‌های زبان کردی، این واژه به‌صورت *tīhnī* (شرفکندی، ۱۳۶۹: ۱۷۸) و در زازا به‌صورت *tihin* (خال، ۲۰۰۵: ۱۱۱) ثبت شده است. می‌توان نتیجه گرفت که به احتمال در سنندجی نیز همخوان *š* به *h* تبدیل شده است؛ سپس در فرایند کشش جبرانی حذف شده است. مطابق با این نظر، آساطوریان و لیوشیتس (۱۹۹۴) این واژه را در گونه‌های شمالی زبان کردی *t'ī(h)n* و در گونه‌های جنوبی *tīnū* ثبت کرده‌اند که نمونه‌ای از حذف یا تبدیل *š* ایرانی باستان به *h* به شمار می‌رود.

واژهٔ *čāw* «چشم» نیز می‌تواند در این گروه قرار گیرد. اگرچه مکنزی (۱۹۶۱) معتقد است این واژه از تبدیل خوشهٔ همخوان *šm* به *w* به وجود آمده است، مثالی دیگر برای این تبدیل ارائه نمی‌کند و دلیل کشیده شدن واکه را توضیح نمی‌دهد. با این حال، آساطوریان و لیوشیتس (۱۹۹۴) صورت احتمالی **čahv* را برای شکل میانی *čāv* (همین واژه در گونهٔ شمالی کردی) و **čašman* (ایرانی باستان) ارائه کرده‌اند. به این ترتیب، به نظر می‌رسد که در سنندجی نیز *š* ابتدا به *h* تبدیل شده است و پس از آن حذف شده و سبب کشش جبرانی واکهٔ پیشین شده است.

باتوجه به آنچه بیان شد و با وجود واژه‌های فراوان در سنندجی که *š* در میانه یا پایان آن‌ها حفظ شده است، می‌توان نتیجه گرفت که در سنندجی همخوان *š* در صورتی حذف شده و سبب کشش جبرانی واکهٔ قبل از خود شده است که پیش از آن به *h* تبدیل شده باشد.

۵-۳ کشش جبرانی ناپیوسته

برای تکمیل بحث، باید احتمال رخ دادن کشش جبرانی ناپیوسته در سنندجی بررسی شود. در پژوهش‌های پیشین، با بررسی این فرایند در فارسی گفتاری تهرانی، فهرستی از واژه‌های دارای کشش جبرانی ناپیوسته فراهم شده است (درزی، ۱۹۹۱). این واژه‌ها همه وام‌واژه‌های عربی هستند. مواردی از واژه‌های این فهرست و واژه‌های مشابه که در گویش سنندجی یافت شده‌اند، در جدول (۵) مقایسه شده‌اند.

جدول (۵). کشش جبرانی ناپیوسته

الف	ب	تلفظ سنندجی	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
šār	qāt	qat	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
šār	qāt	qat	قطع	قطع
qāl	nāf	naf	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
qāl	nāf	naf	نفع	نفع
tarh	šām	šam	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
tarh	šām	šam	شمع	شمع
man	wāz	waz	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
man	wāz	waz	وضع	وضع
na	jām	jam	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
na	jām	jam	جمع	جمع
sath	sāt	sāt	تلفظ فارسی گفتاری تهرانی	املاي عربي
sath	sāt	sāt	سطح	سطح

می‌توان مشاهده کرد که همخوان حلقی در این واژه‌ها یا حذف نشده است (جدول ۵الف) یا حذف آن بر کشش واکه کوتاه هجا تأثیر نداشته است (جدول ۵ب). باین حال، در هیچ‌یک از واژه‌هایی که در آن‌ها این فرایند در فارسی گفتاری رخ داده است، کشش جبرانی ناپیوسته مشاهده نمی‌شود. از آنجاکه نمونه دیگری از این فرایند در سنندجی یافت نشده است، می‌توان گفت که کشش جبرانی ناپیوسته بر واژه‌های سنندجی اعمال نشده است.

۶- نتیجه‌گیری

در این نوشتار، کشش جبرانی واکه در گویش سنندجی، بر اثر حذف همخوان بعد از آن در همان هجا، از نظر تاریخی بررسی شد. این پژوهش به روش توصیفی و در چارچوب قواعد تحولات واجی زبان‌های ایرانی انجام شد. در این پژوهش، تمرکز بر واژه‌هایی بود که امکان بازسازی صورت آن‌ها پیش از کشش جبرانی وجود داشت. این واژه‌ها وام‌واژه‌های عربی و واژه‌های مشترک با زبان فارسی را شامل می‌شوند، بدون آنکه هم‌آوا باشند. نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش در ادامه ارائه خواهند شد.

واکه کشیده حاصل از کشش جبرانی، کیفیت واکه کوتاه را حفظ کرده است. باتوجه به وجود واکه‌های کوتاه و کشیده هم‌کیفیت به‌صورت واج‌های متمایز در سنندجی و مقایسه آن‌ها با واکه‌های فارسی و عربی، احتمال و مسیر وام‌گیری هر واژه تعیین شد و برای واژه‌های اصیل، سیر تحول و ارتباط آن‌ها با سیر تحول واژه‌های معادل فارسی مشخص شد.

کشش جبرانی در هجایی رخ داده است که پس از همخوان حذف‌شده، همخوان دیگری در همان هجا یا در هجای بعدی وجود داشته است. به بیان دیگر، در هجا‌های پایانی، هنگامی که دو همخوان پس از هسته هجا قرار داشته‌اند، همخوان نخست حذف شده و واکه کشیده‌شده پیش از همخوان انتهایی هجا جای گرفته است ($CvCC > CVC$) و در هجای آغازی واژه‌های دوهجایی، اگر یک همخوان پس از هسته هجا وجود داشته است، همان همخوان حذف شده و واکه کشیده پیش از همخوان ابتدای هجای دوم قرار گرفته است ($CvC.C- > CV.C-$). یک استثنا وجود دارد و آن واژه $fā$ «ره» است که در آن واکه کشیده در پایان واژه قرار گرفته است. همچنین کشش جبرانی ناپیوسته که در فارسی گفتاری امروز در برخی واژه‌های تک‌هجایی، به‌ویژه وام‌واژه‌های عربی، مشاهده می‌شود، در سنندجی رخ نداده است.

همخوان‌هایی که در نگاه نخست به نظر می‌رسد حذف آن‌ها به کشش جبرانی منجر شده است؛ عبارت‌اند از: h ، f ، x و $š$. نمونه‌های هریک از این همخوان‌ها در بخش‌های پیشین بررسی شده‌اند. بیان شد که چهار همخوان h ، f ، x و $š$ در ابتدا، میانه و پایان بسیاری از واژه‌های سنندجی وجود دارند. درمقابل، همخوان‌های چاکنایی h و $ʔ$ در میانه و پایان واژه‌های سنندجی حفظ نشده‌اند. علاوه بر این، نمونه‌هایی از تبدیل h ، x و $š$ به h ارائه شد. برپایه این بررسی، در واژه‌هایی که همخوان‌های h ، x و $š$ در شکل پیشین آن‌ها وجود داشته و در شکل امروزی حذف شده و سبب کشش جبرانی واکه شده‌اند، این همخوان‌ها پیش از حذف به h تبدیل شده بودند. به بیان دیگر، نخست این همخوان‌ها به h تبدیل شده است؛ سپس حذف h سبب کشش جبرانی شده است. برای تکمیل این بحث، ضروری است دو همخوان $ʔ$ و $ʕ$ نیز از نظر امکان تبدیل به h بررسی شوند.

همچنین به‌جز برخی وام‌واژه‌های عربی، همخوان چاکنایی $ʔ$ تنها در لایه‌های مذهبی شنیده می‌شود و در واژه دیگری در میانه یا پایان واژه ادا نمی‌شود. مانند فارسی این همخوان در سنندجی نیز بیشتر در ابتدای واژه‌ها شنیده می‌شود. به‌علاوه، در بسیاری از واژه‌های ایرانی که در پیشینه آن‌ها این همخوان در ابتدای واژه قرار داشته است، در شکل سنندجی آن‌ها همخوان h جایگزین $ʔ$ شده است؛ برای نمونه، $hangīr$ «انجیر»، $hanār$ «نار»، $harzān$ «ارزان» و $hawr$ «بر». بنابراین، می‌توان احتمال داد که همخوان چاکنایی $ʔ$ پیش از کشش جبرانی به h تبدیل شده است. برای همخوان حلقی $ʕ$ نمی‌توان با اطمینان چنین تبدیلی را فرض کرد؛ زیرا این همخوان در میانه و پایان شماری از واژه‌ها در سنندجی حفظ شده است و هیچ شاهی برای تبدیل آن در سنندجی مشاهده نمی‌شود. باین حال، در دیگر گویش‌های کردی، همخوان «ع» در برخی نام‌های خاص به h تبدیل شده است و ادا می‌شود؛ برای مثال، نام‌های «عمر» و «عبدالله» به‌ترتیب به‌صورت $humar$ و $hawduḷā$ تلفظ می‌شوند. بنابراین، ممکن است همخوان حلقی $ʕ$ ابتدا به h و بعد به h تبدیل شده باشد و پس از آن حذف شده و سبب کشش جبرانی واکه پیش از خود شده باشد.

باتوجه به آنچه گفته شد، بررسی پیشینه واژه و روند تحول آن برای تحلیل فرایند کشش جبرانی لازم است. بیشتر پژوهشگرانی که کشش جبرانی را بررسی کرده‌اند، برای وام‌واژه‌ها شکل واژه در زبان یا گویش مبدأ و برای دیگر واژه‌ها شکل نوشتاری آن‌ها در فارسی

را صورت زیرساخت و مبدأ این فرایند فرض کرده‌اند. پیش‌تر نشان داده شد که وام‌واژه‌ها پیش از کشش جبرانی ممکن است تحول‌های دیگری را گذرانده باشند. همچنین واژه‌های اصیل ممکن است حاصل اعمال کشش جبرانی بر صورتی قدیمی‌تر از شکل امروزی فارسی خود باشند. یکی از نتایج این یافته‌ها، تبدیل همخوان‌های *ʔ*, *h*, *x* و *š* به *h* پیش از حذف آن‌ها است. به بیان دیگر، فرایند کشش جبرانی در دو مرحله رخ داده است: نخست هریک از این همخوان‌ها به *h* تبدیل شده‌اند؛ سپس حذف *h* سبب کشش واکه پیش از خود شده است. به‌طور مشخص، در تحول نهایی، حذف *h* سبب ایجاد کشش جبرانی شده است. شایان توجه است که نتایج ارائه‌شده در مقاله حاضر، می‌تواند برای بازنگری و تکمیل یافته‌های پیشین به کار گرفته شود.

منابع

- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۹۸). *تاریخ زبان فارسی*. سمت.
- اسدی طوسی، حکیم ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به اهتمام حبیب یغمایی. چاپ دوم. کتابخانه طهوری.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. سخن.
- بارتولومه، کریستین (۱۳۸۴). *تاریخچه واج‌های ایرانی*. مترجم: واهه دومانیان. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بلو، جویس (۱۳۹۳). کردی. در *راهنمای زبان‌های ایرانی* (ویراستار: رودریگر اشمیت؛ مترجم‌ها: آرمان بختیاری، عسکر بهرامی، حسن رضائی باغ‌بیدی و نگین صالحی‌نیا؛ جلد دوم، صص ۵۴۱-۵۵۴). ققنوس.
- ثمره، یدالله (۱۳۶۴). *آواشناسی زبان فارسی: آواها و ساخت آوایی*. هجا. مرکز نشر دانشگاهی.
- حسن‌دوست، محمد (۱۳۸۹). *فرهنگ تطبیقی-موضوعی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی نو*. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- حسن‌دوست، محمد (۱۳۹۹). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. ماهریس.
- خداوردی، فهیمه؛ مدرسی‌قوامی، گلناز (۱۳۹۶). کشش جبرانی همخوان در زبان فارسی. *زبان و زبان‌شناسی*، ۱۳ (۲۶)، ۱۹-۴۰.
- رخزادی، علی (۱۳۷۹). *آواشناسی و دستور زبان کردی*. ترفند.
- شرفکندی، عبدالرحمن (۱۳۶۹). *هفت‌بانه بورینه، فرهنگ کردی-فارسی*. سروش.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۹۲). تشدید در زبان فارسی. *ویژنامه فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی)*، (۵ و ۶)، ۳-۴۳.
- صادقی، وحید (۱۳۸۹). آواشناسی و واج‌شناسی همخوان‌های چاکنایی. *نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی*، ۲ (۱)، ۴۹-۶۲.
- صادقی، وحید (۱۳۹۰). کشش جبرانی در زبان فارسی: یک آزمایش ادراکی. *پژوهش‌های زبانی*، ۲ (۲)، ۷۷-۹۴.
- عطایی، الهه؛ علی‌نژاد، بتول (۱۳۹۲). بررسی فرایند قلب و اصل مرز اجباری در زبان فارسی براساس واج‌شناسی غیرخطی. *مجله پژوهش‌های زبان‌شناسی*، ۵ (۹)، ۱۷-۳۶.
- علی‌نژاد، بتول؛ زاهدی، محمدصدیق (۱۳۸۸). تحلیل مورایی کشش جبرانی واکه در گویش کردی سورانی. *نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی*، ۱ (۱)، ۲۷-۴۶.
- کاوه، مصطفی (۱۳۸۴). *زبان‌شناسی و دستور زبان کردی لهجه سقزی*. احسان.
- کردزعفرانلو کامبوزیا، عالییه؛ هادیان، بهرام (۱۳۸۸). طبقات طبیعی در واکه‌های زبان فارسی. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۷ (۱۵)، ۱۱۷-۱۴۴.
- کلانی، صمد (۱۴۰۲). *تلوین طرح دستور زبان گویش سندنجدی برپایه دستور تاریخی زبان فارسی*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد زبان‌های باستانی ایران، دانشگاه شهید بهشتی.
- کلباسی، ایران (۱۳۶۹). *گویش کردی مهابادی*. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- محمدی، آزاد؛ بی‌جن‌خان، محمود (۱۴۰۳). کشش جبرانی در زبان کردی مرکزی: فرایندی تیره در چارچوب بهینگی متوالی. *زبان پژوهی*، ۱۶ (۵۲)، ۲۸۱-۳۴۷.
- مفتی‌زاده، محمدصدیق (۱۳۹۹). *دستور زبان کردی (کردی میانی/سورانی)*. دانشگاه کردستان.
- منصوری، یدالله (۱۳۹۶-۱۴۰۰). *فرهنگ زبان پهلوی (پهلوی-فارسی-انگلیسی)*. جلد ۱-۵. دانشگاه شهید بهشتی.
- مهدوی، فرشته؛ علی‌نژاد، بتول؛ رفیعی، عادل (۱۳۹۹). نگاهی تازه به فرایند کشش جبرانی در زبان فارسی. *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*، ۱۲ (۳)، ۱۱۱-۱۳۶.

References

- Abolghassemi, M. (2019). *A history of the Persian language*. Samt. (In Persian)
- Alinezhad, B., & Zahedi, M. S. (2009). A Moraic analysis of compensatory lengthening in the Kurdish

- dialect of Sorany. *Journal of Researches in Linguistics*, 1(1), 27–46. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20086261.1388.1.1.3.8> (In Persian)
- Anvari, H. (2002). *Sokhan dictionary*. Sokhan. (In Persian)
- Asadi Tusi, A. (1975). *Garshasbnameh*. KetabKhaneh-ye Tahoori. (In Persian).
- Asatrian, G., & Livshits, V. (1994). Origine du système consonantique de la langue kurde. *Acta Kurdica*, 1, 81–108.
- Atayi, E., & Alinezhad, B. (2013). A study of metathesis and OCP in Persian based on non-linear phonology. *Journal of Researches in Linguistics*, 5(9), 36–17. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20086261.1392.5.9.3.2> (in Persian)
- Bartholomae, C. (2005). *History of Persian phonemes* (V. Dumanian, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Blau, J. (2009). Kurdish. In *Copendium Linguarum Iranicarum* (R. Schmitt, Ed.; A. Bakhtiari, A. Bahrami, H. Rezaei Baghbidi, & N. Salehinia, Trans.; Vol. 2, pp. 541–554). Ghoghnoos. (In Persian)
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics* (6th ed.). Blackwell.
- Darzi, A. (1991). Compensatory lengthening in Modern colloquial Tehrani Farsi. *Studies in the Linguistic Science*, 21(1), 23–37.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. Brepols.
- Hassandust, M. (2011). *A comparative-thematic dictionary of the New Iranian language and dialect*. Academy of Persian Language and Literature. (In Persian)
- Hassandust, M. (2020). *An etymological dictionary of Persian language*. Mahris. (In Persian)
- Hayes, B. (1989). Compensatory lengthening in Moraic phonology. *Linguistics Inquiry*, 20(2), 253–306.
- Hübsghmann, H. (1895). *Persische studien*. Verlag Von Karl J. Trübner.
- Kager, R. (1999). *Optimality theory*. Cambridge University Press.
- Kalani, S. (2023). *Compilation of the grammar plan of Sanandaji dialect based on the historical grammar of Persian language* [Unpublished master's thesis]. Shahid Beheshti University. (In Persian).
- Kalbasi, I. (1990). *Mahabadi Kurdish dialect*. Institute of Cultural Studies and Research. (In Persian)
- Kang, S. (1996). A Moraic account of compensatory lengthening in Tehrani Farsi. *음성음운형태론연구*, 2, 1–12.
- Kaveh, M. (2005). *Linguistics and grammar of Kurdish language Saqqezi dialect*. Ehsan. (In Persian)
- Kavitskaya, D. (2002). *Compensatory lengthening: Phonetics, phonology, diachrony*. Routledge.
- Khal, S. M. (2005). *Ferhengi Xall*. Aras. (In Kurdish)
- Khodaverdi, F., & Modarresighavami, G. (2017). Consonantal compensatory lengthening in Persian. *Language and Linguistics*, 13(26), 19–40. (In Persian)
- Kord Zafaranlu Kambuzia, A., & Hadian, B. (2010). Natural classes of vowels in Persian Language. *Pazhūhish-i Zabān va Adabīyyāt-i Farsī*, (15), 117–144. (In Persian)
- Lazard, G. (1957). *Grammaire du persan contemporain*. C. Klincksieck.
- MacKenzie, D. N. (1961a). *Kurdish dialect studies* (Vol. 1). Oxford University Press.
- MacKenzie, D. N. (1961b). The origin of Kurdish. *Transactions of the Philological Society*, 60(1), 68–86. <https://doi.org/10.1111/j.1467-968X.1961.tb00987.x>
- MacKenzie, D. N. (1971). *A concise Pahlavi dictionary*. Oxford University Press.
- Mahdavi, F., Alinezhad, B., & Rafiei, A. (2020). A new approach of compensatory lengthening process in Persian language. *Journal of Linguistics & Khorasan Dialects*, 12(1), 111–136. <https://doi.org/10.22067/jlkd.2021.47540.0> (In Persian)
- Mansuri, Y. (2017–2021). *Farhang-e zaban Pahlavi (Pahlavi-Persian-English)* (Vols. 1–5) [Pahlavi dictionary]. Shahid Beheshti University.
- McCarus, E. N. (1958). *A Kurdish grammar: Descriptive analysis of the Kurdish*. American Council of Learned Societies.
- Moftizadeh, M. (2020). *Kurdish grammar (Middle Kurdish/Sorani)*. University of Kurdistan. (In Persian)
- Mohammadi, A. & Bijankhan, M. (2024). Compensatory lengthening in Central Kurdish: An opaque phenomenon in harmonic serialism. *ZABANPAZHUHI (Journal of Language Research)*, 16(52), 247–281. <https://doi.org/10.22051/jlr.2024.45412.2372> (In Persian)
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches wörterbuch*. Francke Verlach.
- Rezaei Baghbidi, H. (2017). *Middle Persian historical phonology*. Osaka University.

- Rokhzadi, A. (2000). *Phonetics and grammar in Kurdish language*. Tarfand. (In Persian)
- Sadeghi, A. (2013). Intensification in Persian language. *Vijēnāme-ye Farhangestān (Lexicography)*, (5 & 6), 3–43. (In Persian)
- Sadeghi, V. (2010). The phonetics and phonology of Persian glottal consonants. *Journal of Researches in Linguistics*, 2(1), 49–62. (In Persian)
- Sadeghi, V. (2012). Compensatory lengthening in Persian: A perception experiment. *Language Research*, 2(2), 77–94. (In Persian)
- Sadeghi, V., & Bijankhan, M. (2007). Compensatory lengthening in Persian. J. Trouvain & W. J. Barry (Eds.), *Proceeding of the 16th international congress of phonetic sciences* (pp. 1353–1356). ICPhS.
- Samareh, Y. (1985). *Persian phonetics*. Iran University Press. (In Persian)
- Shademan, S. (2005). Glottal-deletion and compensatory lengthening In Farsi. *UCLA Working Papers in Phonetics*, (104), 61–81.
- Sharafkandi, A. (2006). *Henbane borine, Kurdish-Persian dictionary*. Soroush. (In Persian & Kurdish)